

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü

ESKİ TÜRK DİNİ VE BİR ELEŞTİRİ DENEMESİ

HÜSEYİN HAKAN GAZİOĞLU

Ankara, 2009

ESKİ TÜRK DİNİ VE BİR ELEŞTİRİ DENEMESİ

Türkler tarih sahnesine çıktıkları MÖ.3. yy.dan bu yana farklı coğrafyalarda yaşamış ve gök-tanrı, Budizm, Manihaizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi bir çok dine inanmışlardır. Konumuz olan eski Türklerin inançları konusunda ki ilk çalışmalar 19.yy.da Rus Arkeolog W.Radlof ile başlamıştır.

Türklerin İslamiyet'ten önceki inanç sistemlerinde terminolojik sorunların yanı sıra yine bir terminoloji sorunu yaratan ideolojik yaklaşımlar farklı sorunları doğurmaktadır. İslam öncesi Türk dini için; Toyonizm, Totemizm, Şamanizm, Gök-tanrıcılık gibi terimler kullanılmaktadır. Genel kanı Türk tarihçiler açısından eski Türklerin dinlerinin Gök-tanrıcılık olduğuna dairdir. Pek çok Türk bilim insanı Şamanizmi eski Türk dini için kabul etmemekte, Gök-tanrı inancına sahip Türklerde şamanizmin çeşitli etkileşimler sonucu bir kültürel form olarak gök-tanrı inancına yerleştiğini savunmaktadır. Bu anlamda gök-tanrıcılık Türklerin milli dini, Şamanizm ise çok daha geniş coğrafyalarda var olan bir inanç sistemi olarak görülmektedir.

Bana göre ise gök-tanrı dini ile Şamanizm arasında pek fark yoktur. Eski Türk dinine Şamanizm demenin her hangi bir sakıncası bulunmamaktadır. Çünkü Şamanizm görüldüğü bütün coğrafyalarda (Orta Asya, Hindistan, Çin, Endonezya, Alaska, Kafkasya, Büyük Okyanus) aynı temel özellikleri içermekte ve çeşitli ritüellerin gerçekleşmesi bakımından aynı prensiple çalışmaktadır. Türk gök-tanrıcılığı da aynı özellikleri göstermektedir. Benzerliklerin yanı sıra coğrafi ve kültürel farklar Şamanist dinler arasında çeşitli nüanslar meydana getirmiş ve farklı Şamanist yönsemeler ortaya çıkmıştır. Bu durum biraz Yunan ve Mısır paganizmi arasında ki farklılığa benzemektedir. Bu bakımdan Türklerin eski dini bir tür Şamanizm sayılmalıdır. Ben konu boyunca gök-tanrı ve Şamanizm terimlerini birbirlerinin yerine kullanacağım. Terminoloji sorunu konusunda son bir ek olarak söylemek gerekir ki; eski Türk dinini Şamanizm bağlamından kopararak ele almak şoven bir ayrışıklaştırma çabasıdır. Gündük bir uluslaşma sürecinin yarattığı bir tür az gelişmişlik kompleksinin ürünüdür ve sosyopsikolojik sebepleri bulunmaktadır.

TÜRK ŞAMANİZMİ

Şamanizm adını topluluğun din adamı olan Şamanlardan almıştır. Şaman kelimesi Tunguz dilinden gelmektedir. I.Sheykin şaman kelimesinin iki önemli kısımdan meydana geldiğini bulmuştur. Buna göre: Şa (sa) bilmek/yapabilmek/anlamak, Man(man, maya, mayabb) ise kötü güçleri uzaklaştırmak için dua etmek anlamına gelmektedir.

Şaman Türk tarihçilerce bir din adamı olarak görülmesi de işlevsel açıdan bu görevi yerine getirmektedir. Şamanlar ruhlarla pazarlık sonucunda hastaları tedavi eder. Hava durumunu değiştirir, kayıp eşyaları bulur. Hastalanan kişinin ruhunu ele geçiren kötü ruhlarla iyi ruhların yardımıyla savaşıyor. Şamanın tedavi güçleri en üst seviyeye transa geçtikleri anda ulaşır. Şamanlar bunun için her parçası üzerine takılan, ayrı bir varlığın sembolü olan garip elbiseler, külahlar giyer, maskeler takar. Yine türlü maddeler takılı ve tasvirlerle özel tarzda yapılmış davulunu ya da defini çalar. Ruhlarla temas sağlayıncaya kadar zıplar, sıçrar, acayip sesler çıkarır, yakarır, yalvarır, söylenir, yerlerde sürünür, bazen de bayılır düşer. Böylece amacına ulaşmış olur.

Şamanlıkta evren gökyüzü, yeryüzü ve yer altı olmak üzere üç kattır. Şaman ölümlü her hangi bir insanın sahip olmadığı bir güçle bütün katlara inip-çıkabilmektedir. Türklerin “Tengri” dediği tanrı ise en yüksek varlık olarak itikatın merkezinde yer alır ve bu katlardan gökyüzündedir. Bu nedenle Türkler tanrıya “kök- tengri” demişlerdir. Tengri tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyete sahip olup monoteist bir karakter arz etmektedir. Fakat “kök-tengri”nin tam olarak ne olduğu belirsizdir. Gökyüzünün kendisi mi yoksa Bay Ülgen’ mi olduğu anlaşılamamaktadır.

“Şamanlık inancına göre belirttiğim üzere evren katlardan oluşmaktadır. Altay Şamanlığında evren üst üste katlardan meydana gelir ve katlar birbirinden muayyen şeylerle ayrılmaktadır. Yukarıda 17 kat vardır ki Işık alemini teşkil eder. Aşağıda 7. ve 9. kat da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar bu iki alem arasında yer yüzünde yaşarlar. Koruyucu bütün iyi ruhlar, tanrı ve kahramanlar ışık aleminde yaşarlar. Kötü ruhlar ise karanlıklarda yaşarlar. Göğün en üst katında bir altın taht üzerinde oturan Bay Ülgen ve 9 kızı 9 oğlu bulunur.”

Yukarıda ki pasaj gök-tanrının ne olduğu konusunu kanımca yorumu açık hale getirmektedir ama İ.Kafesoğlu’nun Bozkır Türkleri inancını üç kategoride topladığı modelini bütünüyle içermektedir. Kafesoğlu’na göre Bozkır Türkleri inancı:

a-tabiat kuvvetlerine inanma

b-atalar kültü

c-gök-tanrı bileşiminden oluşmaktadır.

Sondan başlarsak Türklerdeki göksel inanç yukarıda ki anlatımda oldukça baskın bir biçimde görülebilmektedir. Tabiat kuvvetlerine inanma ve atalar kültü özsel olarak anlatımın içinde belirgindir. özellikle iyi ve kötü ruhlar ışık\karanlık denklemi tabiat kuvvetlerine dair inancın ip uçlarıdır. Türklerde çok önemli ve saygın olan ataların ise ışık aleminde kahramanlar olarak yer alması bu kültü ilişkindir. Ayrıca atalar kültü Türklerle özgü olmayıp Neolitik çağdan beri özellikle insanın doğada etkin bir konuma yükselişinin ürünü olarak dinsel biçemlerde görülmektedir. Ata kültürünün temelinde yeniden doğuş düşüncesi yatmaktadır ve örnek olarak buna Mezopotamya’nın Jericho bölgesindeki etlendirilmiş kafatasları verilebilir.

Kafesoğlu’nun modeli ile benim Altay şamanizmi arasında kurduğum paralellik aslında Kafesoğlu ile paradoks bir durumdur. Çünkü o şamanlığın Türklerde görülmesine rağmen eski Türk dinine Şamanizm demenin yeterli olmayacağını savunmaktadır. Yine Kafesoğlu’na dair eklemek istediğim, Kafesoğlu’nun “Eski Türk Dini” çalışması içerisinde yaptığı bazı karşılaştırmaların anakronizm içerdiği. İlkel komünel toplum(epipaleolitik ile kalkolitik arası devirler) ve köleci toplumun(kalkolitik dönem ile ortaçağ arası devirler) çeşitli varyantlarını yaşayan toplumların dinsel özellikleri tarihsel evrim sürecinden kopartılarak kıyaslanmıştır. Komünel topluma göre sınıflı bir toplum yapısı gösteren Türklerin komünel toplum anaerkilliğiyle sınıflı toplum ataerkilliği arasında ki farklılıkları konuyu destekleyici bir argüman olarak sunulmuştur.

Bilimsel bir doğrudur ki sınıflı toplumlar anaerkil özellik taşımazlar ve neolitik dönemden kalkolitik devre geçişte dünyada ki anaerkil toplumlar ataerkil formlara evrilmeye dönmüşlerdir. Bu anlamda Türklerle ilişkin tespiti doğru olmakla birlikte yapılan kıyaslamalar kronolojik mantık hatası içermektedir.(eklemek gerekir ki Türkler uzun bir dönem anaerkil yaşam formunu devam ettirmişlerdir. Özellikle İslamlaşma sürecinde bazı Türk topluluklarının hala bu özellikleri taşıdığı görülmüştür. Şamanizmin özünde anaerkil bir inanç sistemi olduğunu belirtmek gerekiyor. Fakat konumuz içinde bahsi geçen Türkler ataerkil yaşam biçimine ulaşmış olsa da şaman özlerini ataerkil unsurları ekleyerek İslam dönemine

kadar korumuşlardır. Özellikle Türklerin İslam’a karşı en büyük direnç gösterdiği kesimini anaerkil Şamanist Türkler oluşturmuştur. Ataerkil şamanistik Türkler’de savaşçı ve kağan kültürü İslamın fetih ve cihat kültürüne daha kolay entegre olabilmıştır. Bkz.Erdoğan Aydın, *Nasıl Müslüman olduk*)

Şamanizm birçok toplum için ortak bir kategori olmakla beraber her şaman toplumda olduğu gibi Türkler açısından da farklı özgünlükler taşımaktadır. *“Türk şamanizmi monoteist bir inanç sistemidir ve Türk kağanları kudretlerini tanrıdan almışlardır. Bu yüzden iktidar gökten yere doğru dağılmaktadır. Gökte bir güneş olduğu gibi yerde de bir kağan olmalıydı. Gün doğuşu gün batımından daha kutsaldı ve doğuya hükmeden her zaman batıya hükmedenden üstündü.”*

Aslında burada bir ayrımı işaret etmek lazım; monoteist Türkler ataerkil özellikler kazanmış Şamanistlerdir. Bu noktada Türklerde ki şamanistik gelişimi anaerkil ve ataerkil süreç olarak ikiye ayırmak daha doğru olacaktır. Buna sınıfsız toplum yapısı gösteren ve sınıflı toplum yapısı gösteren toplumsal iki biçim demek gerekiyor.

Anaerkil Türklerin şamanizmi daha paganist içerik taşıyor. Fakat ataerkil Türklerde sınıflı toplum yapısına uygun olarak “tanrılar” azaltılırken belirli bir hiyerarşi içine sokulmuştur. Oysa biz yıllarca eski Türk dini hakkında tek tanrılı bir inanç sistemi taşıdıklarına dair bir ezber sistemi geliştirdiğimizden, Türkler arasında ki şaman versiyonların farklı biçimlerini ve bu sistemlerin tanrılarını sürekli gözden kaçırmış olduk. En bilindik haliyle bile yeri ve göğü dokuz kata ayırıp her kata bir tanrı fikrini geliştirmiş bir toplumun gerçekten monoteist olduğunu söylemek ne kadar bilimsel olabilir. Bu bakımdan Bay-ülgen metaforunu Türk şaman Panteonunun “Zeus’u” saymak en azından ataerkil dönem açısından yerinde olacaktır.

Şamanın din adamı olarak görülmemesinin sebeplerinden biride kağanın gök-tanrının yerdeki temsilcisi sayılmasıdır. Ama belirttiğim gibi işlevselliği bakımından kağan bir din adamı değildir ve bu işleri şaman misyon edinmiştir.

Bir diğer özellik olarak Türk şamanizminde tanrıça yoktur. Çoğunlukla Umay adlı ruhani varlığın ilahe olduğu düşünülmüştür ama Umay sadece kadın ve çocukları himaye eden bir ruh olarak günümüze kadar gelmiştir. Umay sadece kadın ve çocukları değil bütün canlıların yavrularını korumaktadır. Her zaman çocukla beraberdir. O çocuğu terk ettiği zaman çocuk hasta olur eğer çocuk uyurken gülüyorsa Umay yanındadır çocuk ağladığında Umay gitmiştir. Bu anlamda Umay herhangi bir tanrıça özelliği göstermez.

Türk şamanizmine dair tartışmalardan biride bu dinin totemist özellik taşıyıp taşımadığıdır. Totem tarihsel olarak belli bir klan ya da topluluğun soylarını dayandığı ve kutsal saydıkları hayvan veya bitkinin çeşitli nesnelerle yapılmış sembolleridir. Bunlara “şuringa” denilmektedir. Totemi taşıyan toplum onu kendine ata saymaktadır. Totemler aynı zamanda klanın belirleyici unsuru ve kimliğini ifade eder.

“Türklerde de totemler görülmektedir örneğin; tavşan, ayı, sincap, kartal, kakım putları yapılmıştır. Ayrıca büyük şamanlar ve kahramanlar adına da putlar yapılmıştır. Totem geleneği Türklerde vardır ama klasik anlamda totemcilik yoktur. Türkler soylarını kurda dayandırmakla birlikte kurda karşı herhangi bir kutsallık dokunulmazlık atfetmemişlerdir. Bu bağlamda Türklerin totem geleneği bir puta taparıktan çok bir onurlandırma ritüeli olarak kullanılagelmıştır.”

Bana göre ise söylenenler doğru sayılabilirse de bu konunun tartışmalı olduğudur. Çünkü çeşitli Türk topluluklarında farklı gök-tanrı sembolleri kullanılmaktadır. Örneğin kartal bir gök-tanrı sembolü sayılırken başka bir Türk toplumunda turna gibi bazı kuşlar gök-tanrı sembolü olarak görülebilmektedir. Bu sembollere tapınıp tapınılmadığı bence belirsizdir. Sonuç olarak bu semboller ibadet esnasında kullanılan argümanlardır ve tanrının bir ölçüde silüetleridir. Yine İ.Kafesoğlu'nun yaptığı puta tapan ve tapmayan toplumlarla ilgili karşılaştırması mülkiyet esasına göre yapıldığından çok belirleyici olmayabilir. Ayrıca Kurdun bir gök tanrı sembolü olmaması ona tapınılmamasını anlaşılır kılmaktadır ama aynı şey diğer semboller için geçerli sayılabilir mi bilmiyorum ama bu totem geleneği klasik puta taparlığa bürünmüş ya da bazı bozkır Türk topluluklarında putperest bir Şamanizm yaşanmış olabilir. Daha ileri giderek Türklerin açıkçası putperest bir inanç sistemi yaşadıklarını resmi tezin aksine söylemek pek zor değil fakat iki durumda da resmi teze göre Türklerin putperest olmadıklarını söylemek ne kadar mümkünse, putperest olduklarını söylemekte o kadar mümkündür. Sonuç olarak Türklerin tek tanrılı ve putperest olmayan bir toplum olduğunu söylemek bilimsel bir yaklaşıma yakın olmaktan çok ideolojik bir eğilimi içermektedir. Buradan aslında İslamlaşma sürecine giden doğrusal bir eksen çizilmek istenmekte olup, İslam ve Şamanizm arasındaki tezatlık örtülerek, gök-tanrıçılık üzerinden İslam'a doğrudan ve doğal bir geçiş yapılmış gibi gösterilerek 9.y.y'da Araplar eliyle Türklerin Müslümanlaştırılma süreci gözden kaçırılmaktadır. Bu bakımdan "Eski Türk Dini" konusu bu kaygıların dışında ve gerçek olgu ve dinamikler araştırılarak ele alınmadıkça bir kısır döngü halinde aynı ezberlerin söylendiği bir akademik çöplük alan haline gelecektir.

Türklerin ata kabul ettiği hayvanının kurt olması ve kurdun bu kadar genellik taşıması bozkırlılar ve onların hayvan sürüleri için tehlikeli ve korkulu bir hayvan olması nedeniyle korkuyla karışık bir saygı hissinden ileri gelmektedir.

Türklerde tipik Şamanist özellik olarak; kainat ruhlar dünyası olarak tanınmakta ata ruhlar için adaklar sunulmakta ve kurbanlar kesilmektedir. Totemlerin ise bu adak ve kurban merasimlerinde ata timsalleri olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Türklerde kurban merasimleri saçılı ve kanlı olarak iki şekilde yapılmaktadır. Saçılı kurban töreni şamanın bereket ve bolluk getirmesi amacıyla saçtığı bir çeşit bitkisel ya da sıvı maddelerle gerçekleşir. Kanlı kurban töreni ise hayvanların kurban edilmesiyle gerçekleşir.

Yapılan bütün ritüeller temel olarak her maddenin bir ruhu olduğuna inanan Türklerin ruhlarla çevrili dünyalarının kendileri açısından yaşanılabilir hale getirme düşüncesinden kaynaklanır. Bu bağlamda Türklerin gök-tanrı dini:

-ruhlara inanmak

-klasik totemcilik sayılmasa da totem kullanmak

-ataları ve bereket için kurban törenleri düzenlemek

-kam denilen büyücülerin dinsel/ayinsel işleri yerine getirmesi bakımından Şamanist bir felsefedir.

ŞAMANİSTİK KALINTILAR

Günümüzde ise Türklerde, çok az sayıda Orta Asya ve Kafkasya’da ki birkaç küçük topluluğun dışında Şamanizm inancı yoktur lakin Şamanist öğeler Türklerle birlikte yeni inançlarında belli ölçülerde yerleşiklik kazanmıştır. Örneğin Anadolu’da Şamanizm kalıntıları hiçte az değildir. Şamanizm yarı-şaman şeyhlerin kurdukları tekkelerde dini bir unsur olarak İslamiyet’te yerleşmeye başlamıştır. Ağaçlara ve türbelere paçavra bağlamak, alkarısı denen kötü ruha inanç, cin çıkaran cinci hocalar Şamanist kalıntılardandır. Kurşun dökme adeti de Şamanizm geleneklerindendir. Şamanistlerde buna kut dökmek denir ve kötü ruhların çaldığına inanılan kutu geri döndürmek için yapılan sihri bir ayindir. Açıkçası şaman alışkanlıklar Türklerin yeni dinleriyle birlikte kılık değiştirmiş ve o dine dair bir unsur olmuştur. Türklerin doğum, düğün ve ölüm adetlerinde şamanistik öğeler bilen gözler için açık seçik hala görülebilmektedir.

Son olarak İslamiyet’e şaman özelliklerinin Alevilik üzerinden girdiğini sanırım belirtmek gerekecektir. Alevilik düşüncesi aslında sanılanın ve bilinenin aksine 9-11 y.y.’lar arasında Sünni-resmi ve Arap tandaslı islam’a karşı daha çok Türk şamanistik gelenek ve göreneklerini içeren, daha milli unsurlarla biçimlendirilmiş bir İslam anlayışı olarak Türkler arasında İslamın muhalif bir yorumu olarak şekillenmiştir. Şamanistik öğeler Alevilik içerisinde İslamlaşarak günümüze kadar varlığını sürdürür hale gelmiştir.

Bununda dışında olarak Anadolu İslam anlayışının teorik ve pratik açılarından farklı bir İslam anlayışı olarak şekillenmesinde Alevilik düşüncesinde olduğu gibi Türklerin kendi yaşam ritüellerini islam’a taşımaları Türkler açısından İslam’ın ayrı bir Türk dini ve sistematığı olarak şekillenmesini sağlamıştır. Bu yazı kapsamına girmese de aslında Türkiye’de ki türban, laisizm-irtica tartışmalarını bu düzlemde yola çıkarak değerlendirmek sanırım bazı noktaların netleşmesi konusunda yardımcı olacaktır.

Açıkçası Şamanist Türklerin kültürel öğeleri yeni dinlerinde farklı biçimlerde yaşamaya devam etmektedir. Yazıya dair olarak söylemek gerekir ki: Bu yazı aslında terminolojik bir netlik ve akademide bariz ve güçlü bir şekilde yer tutmuş ideolojik “tarih araştırmacılarına” paradoks olarak yazılmış ve bu konuda bir tartışma konusunu gündeme getirmeyi bilimsel bir görev saymıştır.

H.HAKAN GAZİOĞLU

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Eski Türk Dini / Prof.Dr İbrahim Kafesoğlu
- Göktanrı İnancı/ Doç.Dr. Yıldız Kocasavaş
- İlk Çağ Orta Asya Şamanizmin Dinamikleri veTaş Sanatı/ Dr. Adnrzej Rozwadowski
- Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı/ Yrd.Doç.Dr Fatma Ahsen Turan
- Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları/ Prof. Dr. Adbülkadir İnan
- İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair/ Doç.Dr Ahmet Doğan
- Nasıl Müslüman olduk/ Erdoğan Aydın